DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-3-91-44>

УДК 373.5

Дубовик С.Г., Шкапенко К.О.

Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКОЛОГІЧНИХ УМІНЬ УЧНІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті подано методичну систему роботи з формування лексикологічних умінь учнів на уроках української мови в початковій школі. Конкретизовано етапи вивчення лексикології як розділу початкового курсу української мови. Визначено основні завдання вивчення лексикології в початковій школі. Зазначено пріоритетні напрями роботи вчителя під час опрацювання елементів лексикології: характеризування принципів опрацювання лексичних тем: робота над прямим і переносним значенням слів; вивчення однозначних і багатозначних слів; засвоєння синонімів; опрацювання антонімів; робота над омонімами. Визначено види лексичних вправ і завдань, які доцільно застосовувати під час вивчення елементів лексикології в початковій школі. Описано основні підходи до організації словникової роботи на уроках української мови в початковій школі.

Ключові слова: лексикологія, лексикологічні вміння, лексичні вправи, формування лексикологічних умінь.

Dubovyk Svitlana, Shkapenko Karina

Pedagogical Institute of the Borys Grinchenko Kyiv University

FORMATION OF LEXICOLOGICAL SKILLS OF STUDENTS IN UKRAINIAN LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOL

Summary. The article presents a methodical system of work on the formation of lexicological skills of students in Ukrainian language lessons in primary school. The stages of studying lexicology as a section of the initial course of the Ukrainian language are specified. The main tasks of studying lexicology in primary school are determined. The priority directions of the teacher's work during the elaboration of the elements of lexicology are indicated. The principles of elaboration of lexical topics are characterized: work on direct and figurative meaning of words; study of unambiguous and polysemous words; assimilation of synonyms; processing of antonyms; work on homonyms. The types of lexical exercises and tasks that should be used in the study of elements of lexicology in primary school are identified. The main approaches to the organization of vocabulary work in Ukrainian language lessons in primary school are described. Lexicology is an important component of the initial course of the Ukrainian language and is studied before morphemes and word formation, morphology and syntax, as younger students must first get acquainted with the lexical richness of the language. This approach provides a comparison of lexical and grammatical phenomena of the Ukrainian language and promotes the fact that younger students master the language skills in the system. During the development of elements of lexicology students develop interest in learning the Ukrainian language in general, develop attention to the meaning of words and their use in their own speech, develop the ability to choose appropriate words to accurately express their thoughts, develop a sense of language. Word acquisition for a child is an active, purposeful process that involves the ability to use the word in accordance with its semantic, stylistic features, its compatibility with other words, the ability to use the lexical richness of the Ukrainian language to communicate and express their own opinions.

Keywords: lexicology, lexicological skills, lexical exercises, formation of lexicological skills.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку лінгводидактичної науки система початкової мовної освіти спрямована на вирішення найважливіших завдань, серед яких необхідно виокремити мовленнєвий розвиток молодших школярів. Реалізація цього завдання передбачає не тільки засвоєння учнями початкової школи опорних мовних знань і вмінь, а й насамперед успішне включення учнів у навчальну мовленнєву діяльність на уроках української мови.

Особливу значущість у роботі з розвитку мовлення молодших школярів має засвоєння лексикологічних знань і формування на їх основі відповідних умінь. Знання лексикологічних понять створюють основу лексичної роботи, яка передбачає насамперед активізацію словникового запасу учнів, збагачення їхнього мовлення новими словами й оволодіння лексико-стилістичними нормами, що дозволяє формувати й удосконалювати мовленнєві вміння і навички молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вітчизняна педагогічна наука має чимало напрацювань із вивчення досліджуваної проблеми. Особливо цінними є наукові праці, у яких ґрунтовно розкрито основні тенденції розвитку вітчизняної дидактики з питань формування лексикологічних умінь, цілісно висвітлено загальнодидактичні проблеми початкової школи щодо організації і проведення лексичної роботи, детально розглянуто основні підходи до опрацювання лексичних тем. Сучасні дослідження науковців спрямовані насамперед на ознайомлення з лінгводидактичними принципами навчання дітей української мови (А. Богуш [1], М. Вашуленко [2], Т. Донченко, Л. Паламар, О. Хорошковська та ін.), з'ясування основних ознак літературного мовлення (Н. Гавриш [3], М. Греб [4], М. Пентиліук [5] та ін.). Значний внесок у розроблення дидактичних засад навчання української мови і її основних розділів у початковій школі зробили дослідники: М. Вашуленко [2], С. Дорошенко, Н. Сіранчук [7] та ін.,

у працях яких подано характеристику лінгводидактичних основ проведення уроків української мови, у тому числі уроків засвоєння лексикології. У працях вищезазначених науковців також запропоновано концепцію вивчення елементів лексикології в початковій школі, основна сутність якої полягає в засвоєнні елементарних відомостей із лексикології, оскільки учні практично ознайомлюються із прямим і переносним значенням слова, багатозначністю, синонімією, антонімією, омонімією.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Відомо, що під час навчання української мови в початковій школі лексикологія як самостійний розділ науки про мову не вивчається. Учні мають змогу засвоювати лише окремі відомості про лексику під час вивчення початкового курсу української мови. Серед основних завдань, що стосуються лексичної роботи на уроках у початковій школі, можемо виокремити: активізація словника учнів, усунення нелітературних слів, уточнення значення відомих слів, збагачення словникового запасу молодших школярів.

Збагачення словникового запасу учнів новими словами спирається на знання школярами способів тлумачення семантики слів, а також уміння користуватися тлумачним словником української мови. На нашу думку, процес і результат формування лексикологічних умінь молодших школярів на уроках української мови можуть бути ефективними, якщо вчитель початкової школи буде застосовувати методичну систему роботи з формування вмінь із лексикології.

На основі аналізу наукової літератури з проблеми дослідження можемо сформулювати **мету статті** – висвітлення основних організаційно-методичних основ формування в учнів початкової школи лексикологічних умінь.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що лексика відіграє важливу роль у комунікативно спрямованому засвоєнні мови. У типовій програмі з української мови для початкової школи зазначено підрозділ, де школярі аналізують елементи лексикології, вивчають слово як основну лексичну одиницю. Характерною особливістю лексичної роботи в початкових класах є те, що вона майже не спирається на вивчення певних закономірностей мови, та не має міцної теоретичної основи [6].

Зазначимо, лексикологія є важливим складником початкового курсу української мови і вивчається перед морфемікою і словотвором, морфологією і синтаксисом, оскільки молодші школярі спочатку мають ознайомитися з лексичним багатством мови. Такий підхід забезпечує зіставлення лексичних і граматичних явищ української мови і сприяє тому, що молодші школярі оволодівають мовними знаннями в системі.

Під час опрацювання елементів лексикології в учнів виховується інтерес до вивчення української мови в цілому, розвивається увага до значення слів і вживання їх у власній мовленнєвій діяльності, формуються вміння добирати доречні слова для точного висловлення своєї думки, розвивається чуття мови.

Вивчення лексичного матеріалу в початковій школі має практичну значущість, оскільки сприяє

розширенню знань учнів про мову, дає змогу сформувати в учнів початкової школи поняття про слово як мовну одиницю, за допомогою якої насамперед збагачується словниковий запас молодших школярів.

Робота над значенням слова – один із ефективних шляхів збагачення активного словника школяра, що передбачає не тільки кількісне засвоєння лексики української мови, а й його якісної заміни – розширення й уточнення значень уже відомих молодшим школярам слів, засвоєння їх лексичної сполучуваності. Вільне володіння лексикою сприяє формуванню мовних і мовленнєвих умінь учнів, читацьких навичок школярів, розвитку їхнього мислення.

Оволодіння словом для дитини – це активний, цілеспрямований процес, який передбачає вміння уживати слово відповідно до його смислових, стилістичних ознак, його сполучуваності з іншими словами, уміння користуватися лексичним багатством української мови для спілкування і висловлення власних думок.

Об'єктом лексикології є слово, яке є предметом вивчення практично всіх розділів української мови. У початковій школі учні отримують уявлення про слово як носій значення, імені предмета, одиниці, що має певну словотворчу структуру і здатну змінюватися. Вивчення лексики забезпечує системний підхід у засвоєнні лексикологічних понять, створює необхідні умови для цілеспрямованого оволодіння словниковим багатством мови. Під час вивчення розділу лексикологія вчитель може показати учням «багатогранність лексичних відносин і зв'язків між словами, що в свою чергу допоможе сформувати вміння аналізувати текст» [4, с. 96].

На уроках української мови в 3 класі під час вивчення розділу «Слово. Значення слова» учні початкової школи ознайомлюються з прямим і переносним значенням слів, однозначними й багатозначними словами, а також синонімами й антонімами; практично оволодівають найбільш уживаними омонімами. Засвоєні теоретичні відомості щодо аналізу лексичного значення слова закріплюються і поглиблюються в подальшій роботі, зокрема, під час вивчення таких розділів як «Будова слова» і «Частини мови».

Процес вивчення елементів лексикології здійснюється практично, учні мають змогу засвоїти лексичні характеристики слів, наприклад, вивчити, що серед іменників є синоніми, омоніми, антоніми, а потім спостерігати за їх функціональними особливостями в реченні чи тексті. За чинною типовою програмою з української мови теоретична інформація та правила розраховані не стільки на запам'ятовування, скільки на практичне засвоєння. Адже відомо, що навички потрібно систематично та цілеспрямовано формувати. Учень початкової школи повинен «не лише знати матеріал, а й уміло використовувати отриманні знання у практичній діяльності» [4, с. 97].

На нашу думку, методична система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має передбачати чотири основні напрями роботи, які виокремив вітчизняний лінгводидакт М. Вашуленко.

1. Лексичний аналіз мови художніх текстів. Цей напрям роботи спрямований на виявлення незнайомих слів, уточнення відтінків значень окремих слів і висловів; виявлення слів, ужитих у переносному значенні; з'ясування смислових відтінків ужитих у тексті синонімів, антонімів; аналіз інших зображувальних засобів, зокрема порівнянь.

2. Пояснення значення слів шляхом використання різних способів і прийомів. Означений напрям діяльності передбачає показ певних предметів чи дій, демонстрація малюнків, слайдів, що містять зображення предметів, назви яких є новими для учня, а також – добір синонімів, антонімів, введення нового слова в контекст, застосування елементарного словотворчого аналізу під час пояснення значення слів.

3. Виконання учнем різних завдань, що спрямовані на добір слів із певним значенням. Згідно з цим напрямом роботи молодші школярі мають навчатися добирати з поданого синонімічного ряду необхідні за змістом речення іменники; добирати прикметники з переносним значенням для опису предметів, характеристики людини, опису її зовнішності, настрою, свого ставлення до події, до товариша тощо.

4. Введення лексем у власне мовлення школяра (лексеми можуть бути як поданими, так і самостійно дібраними). Відповідно до цього напрямку діяльності учні початкової школи оволодіватимуть уміннями складати речення і тексти за опорними словами, замінювати слова в реченнях відповідними синонімами чи антонімами, редагувати подані тексти тощо [2, с. 136–137].

Зазначимо, що методика формування лексикологічних умінь учнів початкової школи має здійснюватися поетапно: підготовчий етап, спеціальний і аспектний, або етап удосконалення лексикологічних умінь. На етапі підготовки молодші школярі мають практично ознайомлюватися зі словами, набувати досвіду роботи з лексичними одиницями, а також, порівнювати достовірність слів та спостерігати за окремими лексичними явищами [7, с. 72].

На спеціальному етапі в учнів початкової школи необхідно формувати основні лексикологічні поняття (пряме і переносне значення слів, однозначні і багатозначні слова, синоніми, антоніми, омоніми (без уживання терміна)), виробляти вміння і навички правильно визначати їх у реченнях і текстах, самостійно добирати і вживати у мовленні під час побудови власних висловлювань.

Завершальний етап вивчення лексикології має на меті узагальнити і систематизувати знання учнів із цього розділу, удосконалити набуті лексикологічні вміння і навички.

Лексичні явища української мови мають свої особливості, які важливо враховувати під час формування лексикологічних умінь учнів початкової школи. З цієї метою розглянемо специфічні принципи вивчення елементів лексикології на початковому етапі опанування мови (системний, лексико-граматичний, екстралінгвістичний, історичний, функціональний), які визначив відомий методист М.Т. Баранов.

На нашу думку, формування лексикологічних умінь молодших школярів із урахуванням

системного принципу дозволить учителю організувати зіставлення і порівняння багатозначних слів і слів-омонімів, синонімів і антонімів.

Дотримуючись лексико-граматичного принципу, педагог зможе на уроках вивчення лексичного матеріалу, розкриваючи сутність лексикологічних понять, зіставляти і порівнювати лексичні і граматичні значення слів різних частин мови.

Завдяки врахуванню екстралінгвістичного принципу вчитель початкової школи під час організації спостереження учнів за словами з конкретним значенням забезпечить зіставлення слова і реалії, застосовуючи різні види предметної або ілюстративної наочності.

Дотримання історичного принципу у процесі навчання елементів лексикології дасть змогу вчителю звернути увагу учнів на усвідомлення факту розвитку мови, неперервного оновлення її словникового складу під час пояснення походження окремих слів і історії їх появи, ознайомлення молодших школярів із джерелами і шляхами поповнення лексичного запасу української мови.

Ураховуючи функціональний принцип засвоєння лексикології, педагог матиме змогу організувати процес розгляду лексичного значення слова й особливостей уживання слів у різних стилях мовлення (науковому, художньому, публіцистичному й офіційно-діловому).

Зазначимо, що методична система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має бути спрямована на комплексну реалізацію всіх зазначених специфічних принципів навчання лексикології української мови, урахування яких допоможе вчителю сформувати мовну особистість молодшого школяра, яка володіє високою культурою мовлення і спілкування.

Уважаємо, що у процесі формування лексикологічних умінь учнів початкової школи доцільно застосовувати насамперед такі традиційні методи (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемний, частково-проблемний, евристичний) і прийоми (пояснення, розповідь, робота з підручником, бесіда, спостереження, аналіз) навчання.

Важливо, щоб педагог, добираючи традиційні і нетрадиційні методи та прийоми навчання, враховував специфіку вивчуваного лексикологічного поняття і його особливості, рівень підготовленості учнів до сприймання певної лексичної теми, етапи роботи над формуванням лексикологічних понять.

Методична система роботи з формування лексикологічних умінь учнів початкової школи має передбачати застосування доцільних форм організації навчальної діяльності молодших школярів. На нашу думку, з метою успішного розвитку умінь учнів із лексикології необхідно надавати перевагу активним формам роботи – роботі в парах і роботі в малих групах, які забезпечать залучення всіх молодших школярів до активної мовленнєвої діяльності.

З метою успішного формування в молодших школярів умінь із лексикології важливо застосовувати комплекс спеціальних лексичних вправ і завдань. Рекомендуємо вчителю початкової школи використовувати такі вправи і завдання із лексикології:

1. Лексичні вправи, мета яких – знаходження виучуваного лексичного явища в поданій групі слів, у словосполученнях, реченнях, зв'язних текстах. Зазначимо, що аналітичний характер таких вправ і завдань допоможе учням початкової школи закріпити знання про істотні ознаки кожного лексикологічного поняття, навчитися визначати їх й обґрунтовувати власну думку.

2. Лексичні вправи, які передбачають добір (самостійний або з використанням друкованих джерел) прикладів, які ілюструють виучуване лексичне явище. Застосування зазначених вправ сприятиме активізації словникового запасу молодших школярів, збагаченню їхнього мовлення новими лексичними одиницями.

3. Лексичні вправи, які мають на меті – спостереження за роллю виучуваного лексичного явища у зразкових текстах різних типів і стилів. Застосовуючи цей вид вправ, учитель зможе допомогти учням початкової школи усвідомити важливе значення мовних засобів у побудові зв'язних висловлювань.

4. Лексичні вправи на групування виучуваних лексичних явищ за певною ознакою. Виконання таких вправ учнями сприятиме формуванню в них лексикологічних умінь класифікувати лексичні одиниці і визначати їх приналежність до певної групи (наприклад, синонімів, антонімів, омонімів).

5. Лексичні вправи, спрямовані на формування вмінь знаходити і виправляти лексичні помилки і недоліки (у групах слів, у словосполученнях, реченнях і текстах). Використовуючи цей вид вправ, педагог навчатиме учнів редагувати висловлювання з погляду вживання в них мовних засобів, уникати невіправданих повторів.

6. Лексичний розбір слів (характеристика слова на основі знань про лексичні явища). Цей вид мовного розбору дозволить узагальнити й систематизувати знання учнів із лексикології і сформулювати в них поняття про цей розділ як систему лексичних знань [2, с. 142].

Таким чином, застосування вчителем початкової школи таких видів лексичних вправ сприятиме розширенню і збагаченню словникового запасу учнів, формуванню в них умінь обирати зі свого словника ті слова, які найточніше відповідають змісту висловлювання. У процесі виконання лексичних вправ і завдань учні навчатимуться користуватися словниковим багатством української мови під час побудови власних устних і письмових висловлювань.

У словниковій роботі над формуванням лексикологічних умінь молодших школярів важливе значення мають словниково-логічні вправи, основними видами яких є: називання предметів (*хто це?* або *що це?*); визначення ознак предметів за кольором, розміром, формою, матеріалом, смаком, запахом тощо; підведення видових понять під родові та розчленування родового поняття на видові; визначення предмета за його ознаками (колір, форма, розмір, матеріал, смак тощо); визначення предмета за його діями; порівняння предметів за певною ознакою; вилучення зайвого предмета або слова, що його називає; доповнення групи однорідних предметів; розподіл предметів або слів, що їх називають, по групах; логічне визначення предмета.

На нашу думку, процес виконання учнями словниково-логічних вправ буде ефективним за певних методичних умов: активізації мисленнєвої діяльності дітей; зв'язку з лексикою підручників, з виучуваною мовною темою; уведенням «конфліктних» слів; зв'язку з роботою над зв'язними висловлюваннями різних типів і стилів; використанням унаочнення (предмети, малюнки); поступовим ускладнення вправ.

Таким чином, успішність словникової роботи під час застосування словниково-логічних вправ забезпечується дотриманням методичних рекомендацій:

- удосконалювати лексичний запас дитячого мовлення необхідно систематично на кожному уроці української мови, на інших навчальних заняттях;

- добирати зміст і прийоми словникової роботи потрібно з урахуванням вікових особливостей школярів, рівня розвитку їхніх мовленнєвих здібностей;

- організовуючи словникову роботу, необхідно враховувати всі лексико-граматичні властивості слова й особливості його вживання в мовленні, забезпечувати взаємозв'язок із вивченням різних розділів початкового курсу української мови;

- будувати всі словникові вправи потрібно на основі тексту, пояснюючи учням особливості сполучуваності слів, точність і доцільність їх уживання в мовленні.

Висновки дослідження та перспективи подальшого розвитку. Таким чином, процес формування лексикологічних умінь учнів початкової школи є тривалим і передбачає застосування методичної системи роботи щодо формування в учнів умінь із лексикології. Система роботи з формування лексикологічних умінь молодших школярів має передбачати врахування специфічних принципів навчання, застосування доцільних методів і прийомів роботи, форм організації навчальної діяльності і засобів навчання.

На нашу думку, досягненню успішних результатів у формуванні в учнів лексикологічних умінь сприяє комплекс лексичних вправ і завдань мовленнєвого спрямування, які педагог має ретельно добирати, урахувавши вікові особливості учнів.

Процес формування лексикологічних умінь молодших школярів має відбуватися в тісному взаємозв'язку з розвитком зв'язного мовлення. Вироблення мовленнєвих умінь та навичок відбувається в комплексі з психічними діями і процесами. Під час вивчення лексикології слід урахувати психологічні особливості та механізми мовлення, особливості формування творчого мислення школярів.

До перспектив дослідження вважаємо за необхідне віднести: подальше вивчення процесу формування лексикологічних умінь молодших школярів у напрямі наступності між дошкільною, початковою і середньою ланками освіти; пошук доцільних традиційних і нетрадиційних методів навчання, які сприятимуть успішному формуванню лексикологічних умінь учнів початкової школи; подальше дослідження типології лексичних вправ, особливо мовленнєво-творчого спрямування.

Список літератури:

1. Богущ А.М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах : монографія / А.М. Богущ, О.С. Трифонова, О.І. Кисельова, Ж.Д. Горіна, М.Л. Черкасов. Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
2. Васьуленко М.С. Методика навчання української мови в початковій школі : Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2010. 364 с.
3. Гавриш Н.В. Розвиток мовленнєво-творчої діяльності в дошкільному віці : [монографія]. Донецьк : ТОВ Лебедь, 2001. 218 с.
4. Греб М. Тенденції розвитку наукових засад методики навчання елементів лексикології в початковій школі. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2014. Частина 2. С. 96–106.
5. Пентиліук М.І. Виховуємо чуття мови. *Українська мова і література в школі*. 2004. № 2. С. 5–8.
6. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p#Text>
7. Сіранчук Н.М. Процес формування лексичної компетентності молодшого школяра у структурі теорії мовленнєвої діяльності. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. 2015. Випуск 4. С. 72–76.

References:

1. Bohush A.M. (2008) Formuvannia movnoi osobystosti na riznykh vikovykh etapakh : monohrafiia / A.M. Bohush, O.S. Tryfonova, O.I. Kyselova, Zh.D. Horina, M.L. Cherkasov. Odesa: PNTs APN Ukrainy, 272 p. (in Ukrainian)
2. Vashulenko M.S. (2010) Metodyka navchannia ukrainskoi movy v pochatkovii shkoli: Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv, 364 p. (in Ukrainian)
3. Havrysh N.V. (2001) Rozvytok movlennievo-tvorchoi diialnosti v doshkilnomu vitsi: [monohrafiia]. Donetsk: TOV Lebed, 218 p. (in Ukrainian)
4. Hreb M. (2014) Tendentsii rozvytku naukovykh zasad metodyky navchannia elementiv leksykologhii v pochatkovii shkoli. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*, ch. 2, pp. 96–106. (in Ukrainian)
5. Pentyliuk M.I. (2004) Vychovuemo chuttia movy. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, no. 2, pp. 5–8. (in Ukrainian)
6. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu pochatkovoi osvity. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-p#Text>
7. Siranchuk N.M. (2015) Protses formuvannia leksychnoi kompetentnosti molodshoho shkoliara u strukturi teorii movlennievoi diialnosti. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka. Pedahohichni nauky*, vol. 4, pp. 72–76. (in Ukrainian)